

Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի արիւնակցական կապերու հարցին շուրջ

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի կարճատեւ եւ ընդմիջուած դաճակալութիւններով վերջ կը գտնէ Արտաշէսեան տոհմի շուրջ երկու հարիւր տարիներու հարստութիւնը: Դրամագլխական գծով վերջ պիտի գտնէր նաեւ Արտաշէսեան խոյրով դրոշմուած ասանդական դրամներու շարքը:

Տիգրան Դ. իշխած է Ք. Ա. 8-5 թթ., եւ ասպա՝ ընդմիջումէ մը ետք, ան կրկին դաճին տիրացած է Ք. Ա. 2 - Ք. Ե. 1 թթ., այս անգամ՝ Երատոյի հետ միասնաբար:

ՆԿԱՐ ԹԻԻ 1

Տիգրան-Երատոյ դրամները ունին հետաքրքրական առանձնաշատկութիւններ: Առաջին անգամ ըլլալով կը հանդիպինք դրամներու, ուր թագաւորին եւ թագուհիին կիսանդրիները դրոշմուած են իրարու կից, միասնաբար (տես՝ նկար թիւ 1):

Այս պղինձէ դրամը կը կշռէ 6.20 կր., 19 մմ. անհաւասար տրամագիծով:

Դրամին յառաջակողմին վրայ, Տիզրան Դ. կը ներկայանայ աջ դարձած, հայկական, աւանդական բարձր խոյրով, որ կը վերջանայ հինդ բրդաձև առամներով: Արքան ունի երկար եւ սրածայր մօրուք, զոր նախորդները չեն կրած: Թաղուհին կը կրէ անորոշ ձևով խոյր մը, նոյնպէս բարձրաձև, բայց հաւանաբար տարբեր Արտաշեսեան խոյրէն, որուն վերի մասը կը թուի դէպի վար հակած ըլլալ:

Դրամին յետակողմը կը ներկայանայ առատութեան դիցուհին, դէպի ձախ: Զախ ձեռքով բռնած է առատութեան եղջիւր մը, խկ աջ ձեռքը՝ երկարած դէպի առաջ, բռնելով անորոշ առարկայ մը, հաւանաբար դափնեպսակ մը: Դրամին աջ կողմը երկու շարքով դրուած են [B] ΑΣΙΑΦΕΣ ΤΙΓΡΑΝΟΥ: Իսկ ձախ կողմը՝ ΜΕΓΑΛΟΥ Թէեւ յոյնած դրութեամբ: Դիցուհին ոտքին տակ կը կարդացուին TE դիրերը, որոնք, շատ հաւանաբար, Սելեւկեան թուականութեան դժով հաւասար են 305 թուականին, կամ՝ մեր թուականութեամբ 313/312 — 305 = Ք. Ա. 8/7 տարեթիւին (1): Ներկայ պատմագրութիւնը այս թուականը կ'ընդունի որպէս Տիզրան Դ.ի դահակալութեան սկզբնաշրջան:

Հաւանական պիտի ըլլար ենթադրել որ այս դրամները հատանուած են Տիզրան Դ.ի եւ Երատոյի ամուսնութեան, կամ՝ դահակալութեան խնդակցութիւններուն առիթով: Հետաքրքրական պիտի ըլլար յիշել որ Նապաթէական դրամաշարքէն, նոյն շրջանին յատուկ կարգ մը դրամներ կը կրեն զուգակից կիսանդրիներու դրամներ, օրինակ՝ Օպոտաս Գ. եւ Շաքիլաթ (Ք. Ա. 30 — Ք. Ե. 9 թթ.) (նկար թիւ 2), Արեթաս Դ. եւ Շաքիլաթ (Ք. Ա. 9 — Ք. Ե. 40 թթ.) (նկար թիւ 3): Նմանօրինակ դրամներու հատանումը, այն շրջանին, կրնար նաեւ վարակիչ նորաձևութիւն մը ըլլալ, քանի որ Տիզրան Դ.ի նախորդներէն եւ ոչ մէկը նման դրոշմով դրամներ հատանած է, տեղ տալով թաղուհին կիսանդրին: Պատմագիտական փաստեր չկան որ Նա-

1. «Սելեւկեան բուակամութեամբ նշուած դէպքերի ժամանակը որոշելիս, եթէ դէպքը մ.թ.ա. է կատարուել, 313-ից համուս է Սելեւկեան նշուած բուակամը (օրինակ՝ Սելեւկեան 200 թ. = 313—200 = մ.թ.ա. 113-ին), եթէ մ.թ. ընթացում՝ Սելեւկեան նշուած բուակամից համուս է 312 (օրինակ՝ Սելեւկեան 522.ը = 522—312 = մ.թ. 210-ին)» (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Դ. հար., Երևան, 1978, էջ 221):

պաթէական արքայատոհմը արիւնակցական ամուսնութիւններ կնքած է (2) :

Նկար թիւ 2

Նկար թիւ 3

Մասնաւոր նշանակութիւն ունի եզակի պղինձ դրամ մը, որ կը դտնուի Բարիզի Պետական Թանգարանին մէջ, ուր Տիգրան Դ. կը ներկայանայ Հայկական խոյրով դէպի աջ՝ եւ Արքայից Արքայ (ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΤΙΓΡΑΝΗΣ) ՝ իտղոսով: Իսկ յետսակողմը Երատոյ Թագուհին ձախ դարձած, առանց խոյրի: Վարտերը Հաւաքած են գլխի շուրջ Ժամանակակից բարձրաստիճան հոսմէուհիներու վարսալարդարման օրինակով: Այդ արտայայտում էր հոսմէական ճաշակի եւ աղղեցութեան սկսուած ներթափանցումը Հայաստան (3) : Դրամին շուրջ դրուած է ΕΡΑΤΩ ΤΙΓΡΑΝΟΥ ΑΔΕΛΦΗ (Երատոյ քոյր Տիգրանի (նկար թիւ 4) :

Նկար թիւ 4

Նմանօրինակ դրամ մը կը դտնուի Կլասիոյ Համալսարանի Հիւնտերիւն Թանգարանին մէջ, ուր Տիգրանի տիտղոսները յիշուած են այլապէս՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΣ ΝΕΟΣ ΤΙΓΡΑΝΗΣ (նոր Տիգրանի մեծ Թագաւորին) : Յետսակողմը յար եւ նման է նախորդ դրամին, Թագուհին ներկայացնելով պարզ վարսակալով եւ Քքոյր Տիգրանի մակադրութեամբ :

Կարգ մը պատմաբաններ Տիգրան Դ. ն ու Երատոն կը նկատեն

2. Seaby Coin and Medal Bulletin, March, 1979, pp. 81-84.

3. Բ. Ն. Առաքիլեան, Ակնարկներ Հին Հայաստանի Արուեստի Պատմութեան, Երևան, 1976, էջ 69:

եղբայր-քոյր եւ ամուսիններ: Հաւանարար այս դրամին վրայ յիշուած «Արքայի քոյր» բառերը առաջնորդած ըլլան զիրենք նման եղբակացութիւններու: Հին մատենագիրներէն միայն Տակիրտոս իր ժամակազրութիւններուն մէջ յիշատակած է Տիգրանի եւ Երատոյի արինակցական կապերուն մասին: Սակայն Տակիրտոս, որ ապրած է Բ. Ե. 55-120 թթ. շրջանին, իր ժամանակազրութիւնները դրած է հաւանարար երկրորդ դարուն սկիզբները, Տիգրանի եւ Երատոյի դաճակալութեան ժամանակաշրջանէն մօտ 100 տարիներ ետք: Շատ հաւանական է որ այդ շրջանին տակաւին շրջանառութեան մէջ էին Տիգրան-Երատոյ դրամներ, «քոյր Տիգրանի մակազրութեամբ», որոնք Տակիրտոսը մղած են իր հաղորդումին, թէ՛ Տիգրան եւ Երատոյ եղբայր-քոյր եւ ամուսիններ են: Պէտք չէ աննկատ ձգել նաեւ այն պարզապէս որ Տակիրտոսի ժամանակազրութեան շուրջ կան լուրջ վերապահութիւններ (4):

Դիոն Կասիոս իր «Հոռոմի Պատմութեան» մէջ, խօսելով Տիգրան Դ-ի սպանութեան եւ Երատոյի դաճէն հրաժարելու անցուղարձեւուն շուրջ, արինակցական նման կապերու մասին ակնարկութիւն չ'ընէր (5):

Սակայն հայ պատմարաններէն ոմանք ազդուելով Տակիրտոսի հաղորդումէն եւ Տիգրան-Երատոյ դրամներէն, Երատոն կը նկատեն դաճակից, թագաւորաքոյր եւ ամուսին:

Լէօ կը գրէ. «Այս չորրորդ Տիգրանի հետ թագաւորում էր եւ նրա քոյրը, Էրատոյ անունով, որ նրա կիներ էլ էր: Քրոջ եւ եղբոր ամուսնութիւնը միայն այն էր ցոյց տալիս, թէ Հայաստանում դեռ ուժեղ էին տոհմային կազմի ականդութիւնները եւ թէ դա արդէն վերադանցօրէն դրադաշտական մի երկիր էր, քանի որ այդպիսի ամուսնութիւնը թոյլատրուում էր այդ կրօնով» (6):

Լէոյի վերոյիշեալ հատորի ծանօթութիւններու բաժնին մէջ, հրատարակիչները կ'աւելցնեն թէ «թագաւորական ընտանիքում եղբոր եւ քոյր ամուսնութիւնը «տոհմային կազմի ականդութիւններէ» միայն հեռուոր արձալանդը չէ: Այն ընդունուած եւ տարածուած երեւոյթ էր հելլենիստական ստրկատիրական երկրների միապետների ընտանիքներում եւ այդ սովորութիւնը հանդիպում է ինչպէս Սելեւկեանների, այնպէս եւ Պտղոմէոսականների տոհմում: Այդ սովորու-

4. Dictionnaire Encyclopedique Quillet, Paris, 1970, p. 6667.

5. Histoire Romaine de Dion LV An de Rome 755.

6. Լէօ, Հայոց Պատմութիւն, Ա. հտր., «Երկիրի Ժողովուածու», Ա. հտր., Երևան, 1966, էջ 332:

թիւնից անմաս չմնացին նաև Արտաշէսեանները, որոնց արժուներէ նիտաուկացը շատ բաներում ընդօրինակում էր Հելլենիստական միւս պետութիւնների սովորութիւնները» (7) :

Տիգրան Գ-ի եւ Երատոյի արիւնակցական եւ ամուսնական կապերը հիմնաւորելու համար, Լէոյի եւ իր հրատարակիչներու տուած բացատրութիւնները վիճելի են : Ատրնշութիւններ փնտռել Հեռաւոր Եգիպտոսի Պտղոմէոսական արժուներէին եւ Արտաշէսեաններու արժուներէին միջև, ամուսնական բարձրու զծով, բաղդատական Հեռաւոր զուգահեռներ են : Իսկ Սելեւկեաններու պարագային, որոնք սահմանակից եղած են Հայաստանի, ընդունուած է այսօր, որ անոնք ընդհանրապէս եղած են միակին եւ հետո արիւնակցական կապերէ, բացի այրի Լաութիկէի պարագայէն, որ ամուսնացած էր իր եղբոր՝ Դիմիտրիոս Ա-ի (Ք. Ա. 162-150 թթ.) հետ եւ Կլէոպատրա Թէյայի պարագան, որոնց պատմութիւնը տակաւին կը կարօտի լուսարանութեան :

Ճիշդ է որ Հայ դանդուածները կրնան ազդուած ըլլալ զրազառական կրօնի սովորութիւններէն, բայց Արտաշէսեաններու օրով արժուները խորապէս ինկած էր Հելլենիստական մշակոյթի եւ բարձրու ազդեցութեան տակ : Տիգրան Մեծի եւ Թադուհի Կլէոպատրայի շրջանին, Հայաստանի մէջ հիմնական կերպով հաստատուած էր Հելլենիզմը, որուն կարկառուն ներկայացուցիչներէն մէկը պիտի ըլլար Արտաուզդ Բ., յունարէն լեզուով զրած իր Հեղինակութիւններով :

Ըստ Մանանդեանի՝ «Տիգրան Գ-ին յաջորդեց նրա որդին, Տիգրան Գ-ը, եւ սրա հետ Թազաւորեց նաև զոյրը՝ Էրատոն, որը նրա կիներէ էր : Եղբոր ու խորթ զրոջ ամուսնութիւնը, որ տարբեր մայրերից էին ծնած, Թոյլատրելի էր ո՛չ միայն ըստ զրադաշտական կրօնի, այլև ըստ յունական որոշ օրէնսդրութիւնների» (8) :

Դժբախտաբար, Մանանդեան չի յիշեր իր ազդելը, ճշդելու համար Երատոյի տարբեր մօրմէ ծնած, եւ խորթ զոյր ըլլալու հանդամանքը : Որոշ չէ նաև թէ յունական ո՞ր ճորոշ օրէնսդրութիւնները Թոյլատու եղած են արիւնակիցներու միջև ամուսնութեան : Շատ հաւանաբար, Մանանդեան ուզած է մեղմացնել ընթերցողին մօտ կերպար-զոյր ամուսնութեան ճշիշ տպաւորութիւնը :

7. Նոյնը, էջ 537, ծան. 56 :

8. Յ. Մամանդեան, Քննական Տեսութիւն Հայ Ժողովրդի Պատմութեան, Ա. հտր., Սրեւան, 1944, էջ 295 :

Մանանդեան կը շեշտէ. «Թէ ի՛նչպիսի խոր արժատներ էր ունեցել հեյլենական կրթութիւնը հայկական արքունիքում՝ այդ երեւում է նրանից, որ Տիգրանի որդին՝ Արտաւազըլը, ... դրած է եղել յունարէն լեզուով ողբերգութիւններ, ճատեր, եւ պատմական երկեր» (9) :

Արտաւազը Բ. ի սպանութենէն ետք անոր զաւակները փոխադրուեցան Հոռմ : Հետեւաբար Տիգրան Գ. եւ իր յաջորդը՝ Տիգրան Դ. Հոռմի մէջ ստացան հոռմէական դաստիարակութիւն, անկախ իրենց հեյլենիստական ընտանեկան դաստիարակութենէն : Ուրեմն բնական պիտի ըլլար խորհիլ որ Տիգրան Դ. ՈՈՐԹ էր զրադաշտական կրօնի սովորութիւններուն եւ բարքերուն, որոնք չէին թոյլատրեր արիւնակցական ամուսնութիւններ :

Կրօնական ըմբռումներու դժով նշանակելի է որ Արտաշէսեան բոլոր դրամներն ալ կը կրեն հեյլենիստական դրոշմներ եւ յունական դիցաբանութեան յատուկ կերպարով աստուածներ, ինչպէս Յաղթանակը, Բախտը, Հերակլը, քաղաքներու պաշտպան ուղիներն ու դիցուհիները, գետերու դիցուհիները եւ պատահական կերպով փիղ, ձի եւ այլ դրոշմներ, որոնք յաճախակի կերպով դրոշմուած են Սելեւկեան դրամներու վրայ :

Այս տուեալները համողիչ կոռուաններ են խորհելու որ գոնէ Արտաշէսեան արքունիքը հեռու կը մնար զրադաշտական կրօնի սովորութիւններէն ու բարքերէն, եւ մտրողջովին կլանուած էր հեյլենիստական մշակոյթի ըմբռումներով ու բարքերով, ուր եղբայր-քոյր արիւնակցական կապերը պիտի հանդիսանային որպէս խորթ երեւոյթ :

Տարբեր վերլուծում ունի Վենետիկի Միլիթարեան միաբան Մահակ Տէր Մովսէսեան, որ խօսելով արքայազուներու դաստիարակութեան հարցին շուրջ, կը գրէ. «Ըր որդւոյն դաստիարակութիւնն օտար դայեակի մը յանձնելու եւ իրմէ հեռու խնամել տալու սովորութիւնն՝ ունէր նաեւ քաղաքական լուրջ պատճառներ : Այդպէս ընելով՝ կրտսեր նախարարական դերդաստանին տանուտէրներն աւելի ջօրաւոր եւ ազդեցիկ նախարարներու խնամքին յանձնելով իրենց որդւոց դաստիարակութիւնը, կ'ապահովէին այդ հոյակապ եւ զօրաւոր սոհմերուն բարեկամութիւնն եւ պաշտպանութիւնը : Իսկ աւագ նախարարաց պնիւ որդիները՝ նախարար դաստիարակի ձեռքով հրահանդուած եւ անոր դայեակ տիկնոջ կաթով սնած՝ կը դառնային իր չարագատ եղբայր եւ քոյր դաստիարակ նախարարին սննդակից

որդուց, որոնց մէջ յաճախ ամուսնութիւններ կը կնքուէին...» (10) :

Ուշադրաւ է որ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի կողմէ հրատարակուած մեծածաւալ «Հայ Ժողովրդի Պատմութեան» Ա. հատորը անդրադառնալով այս շրջանի իրադարձութիւններուն, կը շեշտէ թէ «Տիգրան Գ. ուղիղ տասը տարի անց էր կացրել Հոռոմ, իրացրել հոռոմէական բարձրը, լատիններէն լեզուն» (11) : Յաջորդ էջին մէջ յիշուած է թէ Տիգրան Գ. ի մահէն ետք «... դահաւալուած են Տիգրան Գ. ր եւ նրա քոյր էրատոն, Տիգրան Գ. ի դաւաղները» (12) :

Ոչ մէկ ակնարկութիւն թէ անոնք ամուսիններ եղած են ըստ դրադաշտական սովորութիւններու, այլ՝ ընդհակառակը, շեշտուած է իրենց հօր, հոռոմէական դաստիարակութեան իւրացումը, որ նման բարձր էջը թոյլատրեր :

Հոռոմէական դաստիարակութիւնը աւելի շեշտուած պէտք է ըլլար Տիգրան Գ. ի եւ Երատոյի մօտ :

Վերոյիշեալ հրատարակութեան հաշումներով Արտաւազդ Բ. սպաննուեցաւ Ք. Ա. 31 թ. -ին, չուրջ 55 տարեկան հասակին մէջ (13) : Տիգրան Գ. այդ ժամանակ շատ հաւանաբար 30 տարեկան էր երբ տարուեցաւ Հոռոմ, ուր մնաց 10 տարիներ : Եթէ ընդունինք որ Տիգրան Գ. եւ Երատոյ իՍԿԱՊԻՍ ՀԱՐԱՉԱՍ ԵՂՐԱՍԲ ԵՒ ՔՈՅՐ ԷԻՆ, ուրեմն արդէն ծնած ըլլալու էին եւ մահահասակ՝ ոչ աւելի քան 5-10 տարեկան : Հոռոմ անշուշտ ամէն ջանք թափեց զանոնք «հոռոմէականացնելու», որպէս ապագայ դրածոյ դահակալներ : Գիտար պիտի ըլլար ընդունիլ թէ նման պայմաններու տակ անոնք հաշտ մնացած ըլլային դրադաշտական սովորութիւններու հետ :

Երատոյի արքայաքոյր եւ ամուսին ըլլալու վարկածը կը մնայ վիճելի եւ կը կարօտի պրպտումի ու լուսարանութեան, որովհետեւ .

Ա. — ձիշդ պիտի չըլլար Տակիրտոսի միակողմանի հաղորդումը իւրացնել տոանց վերապահութիւններու : Պատմադրութիւնը սովորաբար իր եզրակացութիւնները կը հիմնաւորէ մատենագրական այլազան աղբիւրներու հաղորդումներու բաղդատական ուսումնասիրութեամբ, մօտենալու համար ճշմարտութեան : Տակիրտոս նկատուած է սովորաբար վիճելի եւ միակողմանի մատենագիր :

10. Հ. Սահակ Տեր-Մովսէսեան, Պատմութիւն Հայոց, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1922, էջ 374-375 :

11. Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն, Ա. հտր., հրատարակութիւն Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի, Երեւան, 1971, էջ 631 :

12. Նոյնը, էջ 632 :

13. Նոյնը, էջ 625 :

Բ. — Թէեւ մեր պատմագրական ծանօթութիւնները Արտաշէսեան դահակներուն շուրջ եւ մանաւանդ արքունիքին եւ բնտանեկան բարքերուն կապակցութեամբ Հազուադէպ են, ասով հանդերձ, իրենց մասին զրոյց մատենադիրները պիտի չքաշուէին խժրժիլու գրարբանոց ժողովուրդի մը՝ Մեծն Տիգրանէն սկսեալ, բարքերը եւ արիւնակցական կապերը: Նման ակնարկութիւն եղած չէ բացի Տակիտոսի եւ Տիգրան-Նրատոյ պարագայէն:

Գ. — Թաղաւորներու մօտ ամուսնութեան հարցը կապուած էր անպայմանօրէն քաղաքական, դիւանագիտական եւ զինուորական չահարդրութիւններու հետ: Այսպէս բրած էր Մեծն Տիգրան՝ ամուսնանալով Պոնտոսի Միհրդատ Թաղաւորի աղջկան՝ Կլէոպատրայի հետ: Ապա՝ սա իր աղջիկը ամուսնացուց Ատրպատականի արքայազունին՝ Միհրդատի հետ: Նոյն մտահոգութեամբ Արտաւազդ Բ. իր քոյրը ամուսնացուց Պարթեւ արքայուրդի Բակուրի հետ: Նոյն հաշիւներով Անտոնիոս ուղեց իր որդին՝ Աղեքսանդրը, ծնած Կլէոպատրայէն, ամուսնացնել Արտաւազդ Բ. ի աղջկան հետ:

Հետեւաբար երբ կենաց ու մահու պայքար կը մղուէր Հայաստանի մէջ, պահելու համար երկրին անկախութիւնը Պարթեւ ու Հոռմէական ոտնձգութիւններուն դէմ, երբ երկրին մէջ Պարթեւասէր եւ Հոռմէասէր կուսակցութիւններ իրենց պայքարներով կը տկարացնէին ներքին ճակատը, ճիշդ պիտի ըլլար ենթադրել որ արեւմտեան բարքերով սնած Տիգրան Գ. քաղաքական մտահոգութիւններէ մղուած, փոխանակ իր քրոջ հետ ամուսնանալու, փնտռէր զօրաւոր դաշնակից մը, եթէ ոչ դրացի պետութիւններէն, առնուազն, երկրին մէջ ազդեցիկ նախարարական տուներէն, կնքելով քաղաքական ամուսնութիւն մը:

Մենք համոզուած ենք որ Նրատոյ կը ներկայացնէր չէղօք բայց զօրաւոր նախարարական տոհմ մը, զոր հոռմէացիները ուղեցին սիրաշահիլ, զայն առանձին դահ բարձրացնելով Տիգրանի սպանութենէն ետք: Ան հեռացուեցաւ երբ չարդարացուց Հոռմի անկախութիւնները որպէս դրածոյ թաղուհիի:

Դ. — Ինչ կը վերաբերի զրամներուն վրայ յիշուած «Արքայաքոյր» տիտղոսին, բացառուած չէ որ այդ տիտղոսը առնուած ըլլայ սելեւկեան պալատական բարքերէն: Սելեւկեան հարստութեան մօտ թաղուհի կը նախընտրէր ինքզինք կոչել Քոնոս ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ, որ ինքնին աւելի բարձր տիտղոս մը կը նկատուէր, քան՝ թաղուհի կոչումը (14):

Ե — Կ'արժէ նաև ընդդէմ իր զբաղմունքներուն վրայ, Երատոյ չի կրեր Արտաշէսեան թագաւորական խոյրը, այլ իր մաղերը հաւաքած է վարտակալով մը: Ան չէ գործածած նաև ԹԱԳՈՒՀԻ տիտղոսը: Եթէ հարազատ քոյրն ըլլար Տիգրան Դ-ի եւ ամուսինը, նուազադոն չափով ակնկալելի պիտի ըլլար որ համահաւասար իրաւունքով ան գործածէր «թագուհի» տիտղոսը եւ Արտաշէսեան խոյրը, օրինականացնելու համար իր դահակալական իրաւունքները:

Ճիշդ է որ մինչև այսօր մեր տրամադրութեան տակ գտնուող զբաղմունքը հաղուադիւտ են, սպառիչ կերպով արտայայտուելու համար այս հարցին չուրջ: Բայց նկատի ունենալով այն պարագան որ Արտաւաղ Դ. զբաժոյ թագաւորը, ծագումով ատրպատականցի, որմէ դրամ ունինք Օղոստոսին հետ միասնաբար, գործածած չէ Արտաշէսեան խոյրը, իրաւունք կ'ունենանք ենթադրելու որ Արտաշէսեան խոյրը վերապահուած էր բացարձակապէս Արտաշէսեան տոհմին հարազատ ժառանգորդներուն:

Ձ — Այս սորնչութեամբ կ'արժէ յիշատակել զեղին նոնաքարէ պատրաստուած փորագիր քարի մը նկարը, որուն վրայ կանացի դիմապիծով իշխանուհի մը կը կրէ Արտաշէսեան խոյրը (15): Ըստ հեղինակին, այս քարը (զեման) պէտք է վերադրել Երատոյ թագուհիին, հիմնուելով Տիգրան Դ-ի հռացումէն ետք որպէս թագուհի Երատոյի առանձին իշխած ըլլալու հանդամանքին վրայ, եւ նկատի ունենալով այդ շրջանին յատուկ արուեստի ոճական նմանութիւնները:

Դժբախտաբար քարին չուրջ որեւէ դրութիւն արձանագրուած չէ: Տրուած չեն նաև այլ մանրամասնութիւններ քարին չափերուն, վաւերականութեան եւ գտնուած վայրին չուրջ:

Բնական պիտի ըլլար ակնկալել որ թագուհի մը իր պաշտօնական կնիքին չուրջ փորագրէր իր անունն ու տիտղոսը: Անանուն քար մը, միայն Արտաշէսեան խոյրով, կրնայ պատկանիլ ունէ անձանօթ Արտաշէսեան իշխանուհիի, առանց փաստացիօրէն պատկանելու Երատոյին:

Տիգրան Դ-ի եւ Երատոյի արիւնակցական կապերու վարկածը կը կարօտի մանրակրկիտ լուրջ ուսումնասիրութեան:

15. Բ. Ն. Առաքիլեան, Ակնարկներ Հին Հայաստանի... , էջ 34 եւ տալետակ 51: 'Նաե տես' Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն (Ա. հտք., Երևան, 1971, էջ 625), ուր Ոռյմ փորագիր քարի մկարը արտատպուած է «Արտաշէսեան հայ քաղաքի» վերապահ բացատրութեամբ:

NOTES ON THE QUESTION OF BLOOD RELATION OF TIGRANES IV AND ERATO

BERJ SABBAGHIAN

(Summary)

The inscriptions of two Artaxiad copper coins (one in the Paris Museum, and the second in the Hunterian Museum of Glasgow University) which belong to Tigranes IV and Erato (2 B. C. - A. D. 1) read as follows: «Erato Tigranes' sister», and «Sister of Tigranes». The Roman historian Tacitus is the sole second source which mentions the blood relation of Tigranes IV and Erato.

Following the above mentioned facts, modern Armenian historians have suggested that the co-rulers of the Artaxiad throne, Tigranes IV and Erato, are blood relatives (brother and sister) as well as husband and wife.

The author of the article is suspicious of this conclusion and argues that in the Artaxiad dynasty and palace, where Hellenistic and Roman education and traditions were so dominant, such a marriage could hardly be possible.

The author suggests that Erato was a member of a strong but politically neutral Armenian noble family, and that the Tigranes IV-Erato coins were struck according to the Selucid tradition, where the queen preferred to call herself «king's sister», which was thought to be a higher title than «queen».